

AZATLIK İKLİMİDİR ŞAH İSMAYİL HATAİ...

Prof.Dr. Mehmet İSMAYİL

Şah İsmail Xatai! Adların insan kaderinde önemli yeri olduğu bilinen bir gerçekliktir. Şah İsmail'in damarlarında Azerbaycan Türklüğünün iki önemli soyunun kan akmaktaydı. Kan hafızadır ve her şeydir. Zaten soylu dedeleri ona İsmail adını boşuna vermemişlerdi. Eğer İsmail'in çok kısa ömrünün tüm aşamalarını izlesek, yaşanan bu azacık ömründe onun hangi ağır sınav ve mücadelelerden geçtiğini görebiliriz. Yani İsmail, adına çekmişti. O da büyük ideallerin başa varması yolunda kendini kurban verecekti. Böylece kendi kaderini önceden görmüştür, diye biliriz. Görmeseydi, içine dolmuş gibi kendisinin bir kader kurbanı olduğunu içeren örnek alacağımız aşağıdaki mısraları yazardı mı?

*Ezelden aşk ile divana geldim,
Yerim meyhanedir, mestane geldim.
Benim bunda Hatai Haydar oğlu
Çün İsmail gibi kurbana geldim.*

Ana rahminden yaşamaya başladığımız olumdan ölüme dünya çıkışı olmayan bir tüneldir, insan bu tünelden çıkmak istese de, çıkamaz! Aradan beş yüz yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen Şah İsmail Hatai'nin adı etrafında tartışmalar bitmek bilmiyor. Sakin göle atılan taş nasıl göl sularını dalgalandırıyor ise Şah İsmail Hatai de beş yüz senedir kocaman tarihin çeşitli aşamalarını sarsmaktadır. Şimdi aradan geçen beş yüz yılın uzaklığından baktığımızda onun dünyaya özel bir misyonla geldiğini görmemek mümkün değil. Kura Araz nehirleri Sukavuşan'da birleştiği gibi Şah İsmail'de Şah İsmail'le şair Hatai tek vücutta birleşecekti.

Sanatçı kişiliği çok zor şartlar altında geçen çocukluk yıllarında oluşmağa başlar. Babası Şeyh Haydar öldürüldükten sonra ele geçmeden yandaş arayışında binlerce kilometre yol yapıyor, ayrı ayrı iklimlere, huyunu, suyunu bilmediği topluluklar arasına giriyor, karşılaştığı herkesi inandırıp yanına alıyordu. Anadolu'dan binlerce, on binlerce kişi yalınayak bu genç adam için yollara düşüyordu. Bu yollara düşmede eski Türk inancının etkisi ve inancı olduğu kadar çocuk Şah'ın kişiliği de etkin rol oynuyordu...

Kuşkusuz bu gidişi, Anadolu'da kimsesiz kalan Türk'ün orada önem ve güven kazanma isteğine bağlayanlar da vardır... Osmanlı ve Dulkadirli önlemleri bu yürüyüşü durduramıyordu. Hac yerine Erdebil ziyaretini yeğleyenler, “Biz diriye varırız, ölüye değil.” diyorlardı. Bu bilgiyi Âşık Paşazade, bir söylenti olarak aktarıyor. Bu veya başka konularda onun hakkında hâlâ da tartışmalar sergilemiyor. Ama kim ne derse, desin Şah İsmail dünyaya parçalanmış, zor duruma bırakılmış vatani Azerbaycan topraklarını bir bayrak altında birleştirmeğe ve Türk dilli bir devlet kurmaya gelmişti. Bunlar onun hayati misyonu idi. O da zaman içinde Türk dünyası tarihinin çeşitli aşamalarına serpilmiş ermişlerden biri olacaktı. Mucizevi, olağan üstü yeteneğe sahipti. Sahip olmasaydı eminlikle böyle mısraları yazar mıydı?:

*“...Yer yok idi, gök yok idi,
Men ezelden var idim.”*

Ve yine sahip olmasaydı, daha çocuk denilecek yaşta Türk dilli Safevi devletinin temelini atmak için ordunun kumandanı olup da ruh vücuda girer gibi 13 yaşında Şah gibi Tebriz'e girebilir miydi? Tarihte az yaşamasına rağmen çok büyük işler gören sanatkarlar az olmamış. Ama Şah İsmail Hatai hem büyük bir şair, aynı zamanda parçalanmış Azerbaycan topraklarını bir bayrak altında birleştiren hükümdar olmuştur. Bir elinde kılıç öteki elinde kalem, kılıçla 14 ülkeyi birleştirmeği, kalemlle gönülleri fethetmeyi başarmıştı.

Şah İsmail Türk Dünyası edebiyatında Nesimi ile Fuzuli arasında bir nevi maneviyat ve değerler köprüsü olacaktı. Onun sanata verdiği değer daha çağdaşı olan genç Fuzuli'nin dikkatinden kaçmamıştır. Fuzuli ölümsüz eserlerinden birini-“Bengübad”-yi Şah İsmail Hatai'ye atfetmiştir.

Şah İsmail'in büyüklüğü onda idi ki, o bir şair olarak yaratıcılığının ilk çağlarında daha çok klasik türde aruz vezni ile eserler vermiş olsa da, sonra Türk ruhunun tercümanı olan hece vezni ile hem de halkın anlayabildiği bir dilde koşmalar, ilahiler, varsağılar, maniler yazmaya başlamıştır. Bir genç hükümdar kendi kurduğu devletin sınırlarını genişlettiği gibi, bir sanatkar olarak halk şiirinin ufuklarını da genişlendiriyordu. Yukarıda anımsattığımız gibi Şah İsmail'in çocukluk yılları halk içerisinde geçmiş, onun şairlik yeteneğinin gelişmesinde âşık şiirinin büyük etkisi olmuştur. Belki buna göre de âşık yaratıcılığına büyük önem vermiş, kendi de, âşık şiiri tarzında eserler yazmıştır. Belki buna göre de Anadolu'nun saz şairleri, ozanlar bu Anadolu'dan Tebriz'e akın etmiş, hatta birçoğu Şah sarayında yaşamış, Şah'ın himayesine sığınmışlardır.

Şah İsmail şiirlerinde daha çok kendinden önce gelen Anadolu şairlerinin tarzında bilinçli bir biçimde eserler vermiştir. Bu o dönem idi ki, İstanbul sarayında başta Sultan Yavuz Selim ve yaşayan bütün şairler nerdeyse tüm şiirlerini farsça yazıyorlardı. Şah İsmail belki buna göre de Anadolu toplumunu kendine çekmek için bir biçimde onların anlayabileceği, hem de yıllar yılı işitip duydukları tarzda şiirler yazıyordu. Eğer az daha dikkatle bakacak olursak bu nedenle de Yunus Emre ile Şah İsmail'in birçok şiiri birbiriyle hem konu, hem de içerik bakımından örtüşmektedir. Özellikle mutasavvıf konulu şiirlerde.

Örneğin “Söz” şiiri.

Azerbaycan'da Şah İsmail Hatai'nin “Söz” şiiri çok yaygındır. Ama çok adam bilmiyor ki, bu şiir tam manasıyla Yunus Emre'nin “Söz” şiirinin etkisi ile yazılmış. Hatai'de:

Sözünü bir söyleyenin sözünü eder sağ bir söz.

Pir nefesin dinleyenin yüzünü eder ağ bir söz.

Söz vardır, kesdirer başı, söz vardır, keser savaşı.

Söz vardır, ağulu aşı, bal ilen yağ eder bir söz...

Şimdi de Yunus Emre'nin “Söz” şiirine bakalım:

Keleci bilen kişinin üzünü ağ ede bir söz

Sözü bişirib diyenin için sağ ede bir söz.

Söz ola kese savaşı, söz ola bitire başı,

Söz ola ağulu aşı bal ile yağ ede bir söz.

Bize öyle geliyor ki, Şah İsmail Hatai kasıtlı olarak bir iki kelimenin yerini değiştirmekle aynı fikri aynı biçimde Yunus Emre'nin “Söz” şiirinde olduğu gibi gözle görülür bir biçimde tekrarlamıştır. Peki neden? İnsanoğluna sözün dışında ne ile büyük etki göstermek mümkündür? Dünyanın evveli söz, sonu da söz olacak. Ve dünyamız Allah'ın bir “Ol” sözünden yarandı. Bu o demektir ki, söze saygı bir başa Allah'a sevgi ve saygıdır.

Bir mutasavvıf şairi olan Hatai bunu bildiğinden Anadolu insanını kendi tarafına çekmek için sözün kudretinden yararlanmak ve onlara alışık oldukları bir dille yaklaşmak lazım geldiğini iyi biliyordu. Bu dil kuşkusuz Yunus Emre'nin dili olabilirdi. Görünür, edebi tesirlenmeler Türk edebiyatlarına özgü bir haldir. Yani Şah İsmail Yunus Emre'den yararlandığı gibi onun şiirlerinden de günümüze kadar bir çok şair yararlanmıştır:

Qaibden delil göründün,

Dedem, hoş geldin, hoş geldin.

Bizi sevib, sevindirdin

Dedem, hoş geldin, hoş geldin!

Böyle, Şah Hatai'm, böyle,

Pirim dastur versin, söyle,

Şaha menden niyaz eyle,

Dedem, hoş geldin, hoş geldin!

Şah İsmail Hatai'nin “Dedem hoş geldin, hoş geldin” şiirini günümüz Azerbaycan şairlerinden olan Rüstem Behrudi'nin “Ölüm, hoş geldin, hoş geldin” şiiri ile kıyaslayacak olursak Şah İsmail Hatai ruh halinin Rustem Behrudi kaleminde nasıl tekrarlandığını görebiliriz:

Karşı dağdan enip gelen,

Yelim, hoş geldin, hoş geldin!

Gelmişsen, goy, gam, sevinci,

Bölüm, hoş geldin, hoş geldin!

...Derdimi dil-dil ötmeye,

Söze bendelik etmeye,

Varıb Tanrıya yetmeye,

Dilim, hoş geldin, hoş geldin.

Dikkatle bakıldığında, örnek aldığımız şiirlerin yazılma tarihleri arasındaki birkaç yüz yılı nazara almazsak, onların bir birilerine nasıl benzediklerinin, hatta kullanılan işaretlerin bile nasıl örtüştüğünün şahidi oluruz. Bu ise Şah İsmail Hatai şiirinin ölümsüz olduğunun bir kanıtı olsa gerek.

Hatai dünya görüşü açısından panteist bir sanatkar olmuştur. Nesimi'ye büyük saygı ile yaklaşmış, Hallac-ı Mansur'u büyük bir sevgi ile hatırlamış ve toplum içinde sufi şeyhi gibi ün kazanmıştır:

Derindir bizim deryasmız boylanmaz,

Bin bir kelam desem biri anlanmaz.

Şah İsmail'de şair cesareti hükümdar cesareti ile birleşmiştir. Ne ilginçtir ki, Şah İsmail döneminde Doğu'nun birçok ülkelerini şair olan padişahlar yönetiyordu: Babür, Hüseyin Baykaralı, Ali Şir Navaî, Sultan Yavuz Selim ve başkaları. Ama bu şair padişahlar bazen şairlikten daha fazla hükümdar gibi davranmışlar. Örneğin nerdeyse Şah İsmail'in sonunu hazırlamış olan Osmanlı ordusu ile Kızılbaşların Çaldıran'da karşı karşıya gelmesi olayı.

İlginç olanı şudur ki, iki rakibin Türk coğrafyasının padişahı Sultan Yavuz Selim şiirlerini farsça, İran coğrafyasının şahı İsmail Hatai ise Arapça ve Farsça eserler verse de şiirlerini daha çok Türkçe yazıyordu. Bu hususta A. Gölpınarlı bir tespiti ilgi çekicidir: "İrana karşı kesin bir savaş kazanacak olan Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in divanı Farsçadır. Çarpışıp yendiyi İran hükmdarı Şah İsmayil Sefevi ise şimdi Türk edebiyatında yeri olan şair Hatai'dir."

"O dönem kaynaklarında Şah İsmail'i sıradan bir hükümdar olmaktan çok, eski Hurremi'liğin, Babeki'liğin sürücüsü ve Turan düşüncesinin yeni temsilcisi olarak düşünmek mümkün. Bunun için Yavuz Selim, Şah İsmail'e "Afrasiyab -I Ahd" diyecektir."

Onu da nazara alalım ki, Şah İsmail Sultan Yavuz Selim'den farklı olarak yalnızca Türk kavminin değil, aynı zamanda Fars toplumunun da padişahı idi. O zaman Şah İsmail Hatai'nin Türk şiiri karşısında hizmetlerinin nedenli büyük olduğu anlaşılır.

Hatai'nin Türkçe "Divanı"na dâhil olan eserler gerek dini, politik, gerekse de ince ruhlu sevgi koşukları Doğu edebiyatında büyük yankılar uyandırmıştır. Böylece denilebilir ki, Şah İsmail Hatai Anadolu'da yaşayan ve Kızılbaşlara rağbet besleyen şairlere hem şair, hem tarikat mürşidi gibi büyük etki göstermiştir. Kendisi de kendi kişiliğinin farkındaydı, farkında olmasaydı "Şah Menem" şiirini yazardı mı?

...Uçmakta tuti kuşuyam,
Ağır leşkerler başuyam,
Men sufiler yoldaşıyam,
Gaziler, deyin, şah benim.

Nerde ekersin, biterim,
Handa çağırsan yeterim,
Sufiler elin tutarım,
Gaziler, deyin, şah benim.

Mansur ile darda idim,
Halil ile narda idim,
Musa ile Tur'da idim,
Gaziler, deyin, şah benim.

"Bu Gün Ele Almaz Oldum" şiirini inceleyecek olursak, Şah İsmail Hatai'in dünya görüşünün ipuçlarını bulabiliriz:

Bu gün ele almaz oldum men sazım,
Arşa direk direk çıkar avazım.
Dört şey vardır bir karındaşa lazım:
Bir bilim, bir kelam, bir nefes, bir saz.

"Baharın Geldiğin Neden Bileyim" şiirinin tohumlarında ise baştanbaşa tasavvuf izlerini görmek mümkündür:

Baharın geldiğin neden bileyim,
Gül dikende biter, bülbül daldadır.
Eyyub'un teninde iki gurd kaldı,
Biri ipek sarar, biri bal dadır.

Az yaşasa da Şah İsmail Hatai bir hükümdar olarak büyük Safevi devletini, bir şair olarak ise Azerbaycan Türkçesi ile yazdığı "Divan", "Nasihatname" mesnevisi, "Dehname", "Yusuf ile Züleyha" manzumeleri, lirik gazeller ve daha çok halk ruhunda yazmış olduğu koşmalar, nefesler, ilahiler, varsağılar gibi zengin bir edebi miras bırakıp gitmiştir

Aslında Hatai yaratıcılığını iki aşamada araştırmak gerekiyor. Yaratıcılığının birinci aşaması, yani Çaldıran savaşına kadarki dönem, bir de Çaldıran'da Sultan Yavuz Selim'e yenildikten sonraki dönem. Birinci dönemdeki şiirlerinde hayat dolu düşünceler, ilahiden verilen yenilmez güce, inanç motifleri ne kadar güçlü ise, ikinci dönemde hüznün, gam ve yenilmişliğin getirdiği kaderden şikâyet motifleri ayrıcalıklı yer tutar:

*Ey divane, ey divane
Âşık olan kıyar cane
Hatayi'm der taç u hane
Kalsın gönül, yol kalmasın*

Yahut

*Ark kazarlar arkın arkın
Felek çevirmede çarkın
Bu dünyada mal ü mülküm
Vardır deyen yalan söyler.*

*Kur'ağaçta olur gazel
Kendi okur kendi yazar
Ahdi bütün hüsnü güzel
Vardır deyen yalan söyler*

*Avcılar avlarlar bazı
Hakk'a ederler niyazı
Daim beş vakit namazı
Kıldım deyen yalan söyler*

Seçilen bendedir, seçen Allah'tır! Bu manada hiç kuşkusuz Şah İsmail Hatai Allah tarafından seçilmiş nadir şahsiyetlerinden birdir. Z.Freud diyordu ki, Gökler ne yaparsa iyiliğe yapar ve dünyanın yaratılış planında insanın mutluluğu nazarda tutulmamıştır. Ve "Dede Korkut Destanları"nda yalnız bir kahramanın öldüğünü görüyoruz o da Bamsı Beyrek'tir. Ölüm sebebi ise onun verdiği söze sadık kalmaması idi. Şah İsmail de nerde ise Tanrı destanının kahramanı idi. Yenilmez olduğuna inanıyordu. Ama Tanrı da insana bir zamana, büyük yanlışlıklar yapana kadar destek olur, sonraki uğursuzluklar adamın kendine kalmış bir iştir.

*... Hiç akan çaylardan ibret aldın mı?
Yüzünü topraga sürüyüb gider...*

Belki buna göredir ki, yaptığı yanlışlığa göre Çaldıran savaşından sonra bir daha yüzü gülmeyen Şah İsmail Hatai kendi acılarını şiirlerine de böylece yansıtıyordu. Aslında bu tecrübe bütün dini kitaplarda karşımıza çıkarılan bir tecrübedir: Kendine yapılmasını istemediğin kötülüğü başkalarına yapma.

Ve "Kerem eyle" şiirinde tüm bu dediklerimizin özü saklıdır. Ama biz bir toplum olarak onun öğütlerine emel ediyoruz mu?

KEREM EYLE

*Gevherin geçmeyen yerde,
Satma, kardeş, kerem eyle.
Le'l taşını, çay taşına
Katma, kardeş, kerem eyle.*

*Gördün bir yerde aşına,
Her ne derse öz başına.
Yol taşını, yol kuşuna
Atma, kardeş, kerem eyle.*

*Gördünse bir yerde ragib,
Neylersin yüzüne bakıb.
Minkiri gatarı çekib
Dartma, kardeş, kerem eyle.*

*Hatai'm çağırır, ere,
Dünya böyle gelmiş zira
Arif olan abes yere,
Atma, kardeş, kerem eyle.*